

Особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійській імперії

В.В. Омельчук

кандидат історичних наук,
Національний Києво-
Печерський історико-
культурний заповідник

У статті визначено особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійській імперії. Зроблено висновок про специфіку прав монастирів щодо володіння нерухомістю в системі візантійського церковно-канонічного права.

В статье определены особенности правового статуса монастырского землевладения в Византийской империи. Сделан вывод о специфике прав монастырей относительно владения недвижимостью в системе византийского церковно канонического права.

The features of legal status of monasterial landownership are determined at the Byzantium empire. Drawn conclusion about the specific of rights for monasteries in relation to a domain the real estate in the system Byzantium church canonical rights.

Ключові слова: Церква, монастир, землеволодіння, власність, розпорядження, привілеї.

Постановка проблеми

Візантійська імперія здавна привертала до себе увагу дослідників історії держави та права, що було зумовлено як унікальністю правової культури цієї держави, так і її впливом на формування сучасної української юриспруденції. Насамперед це стосується норм церковно-канонічного права, які виступали важливою складовою системи державного управління ромеїв. Серед нормативно-правових актів візантійської влади, що регламентують монастирське землеволодіння – укази імператорів стосовно надання їм земель, різноманітних прав і привілеїв, розпорядження чиновників, рішення судів різних рівнів у судових суперечках між монастирями та світськими землевласниками, органами державного управління, окремими монастирями. Формування інституту приватної власності в аграрній сфері, вкрай актуального для монастирського землеволодіння, відображає «Землеробський закон», який дійшов до нас у різних версіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми, відзначимо наявність значної кількості праць, дотичних їй. Це насамперед роботи Г.Г. Літаврину, Ф.І. Успенського, К.В. Хвостової. Візантиністи К.Н. Успенський, П.Я. Яковенко, Г. Острогорський розкривають особливості монастирських адміністративно-судових і фінансово-податкових прав та привілеїв. Відмінність статусу церковного і монастирського землеволодіння зауважив Г.Л. Курбатов, погодившись із доцільністю відмови у його розгляді як єдиного явища. Питанням правового статусу монастирів у Східно-Римській імперії неодноразово приділяв увагу І.П. Медведев, який звернув увагу на особливості форми та змісту документів, що регламентували надання монастирям нерухомого майна, закріплення щодо нього привілеїв адміністративно-судового та фінансово-податкового характеру, особливості оформлення земельних правовідносин [1, с. 36]. Правовий статус великої провінційної власності у Візантії

XI – XIII ст. проаналізував М.А. Морозов, спираючись на матеріали приватних актів візантійських монастирів [2]. Правових особливостей монастирського землеволодіння торкався автор цього дослідження, розглядаючи його у системі правового статусу монастирів [1], привілеїв Церкви та монастирів [3], правових гарантій церковно-монастирського землеволодіння Візантійської імперії [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Залишається нерозв'язаним проблема ролі та правового характеру монастирського землеволодіння в церковно-канонічному законодавстві як важливої складової системи державного управління Візантії.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування особливостей еволюції правового статусу монастирського землеволодіння в системі церковно-канонічного права Візантійської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Імператорські акти (хрисовул чи простагма) містили перелік володінь, наданих монастирю, або підтверджували попередні надання. Монастирі мали особливі привілеї. У візантійських імунітетних грамотах XIII – XIV ст. міститься перелік повинностей, від яких звільнявся імунований монастир. У грамотах найчастіше зустрічається 28 основних повинностей. При цьому в кожній грамоті зустрічаються не всі одразу, а лише окремі з них. Навіть в одночасних грамотах, що стосувалися тих самих володінь одного імуніста, переліки привілеїв могли відрізнятися. Це пояснюється як випадковим пропуском, так і спеціальним скороченням переліку привілеїв, уведенням загальної формули звільнення від усіх повинностей. Особливо часто в клаузулах звільнення візантійських імунітетних грамот пізнього часу зустрічається звільнення від сітаркії, кастроктісії, оріки, мітата, енномія, айра (тобто згадуються привілеї, що надавалися порівняно рідко

та вважалися особливою милістю). Якісний аналіз 11 імунітетних грамот Хіландарського монастиря кінця XIII–XIV ст. дає змогу встановити, що привілеї з 4 із них становлять основні компоненти податкового імунітету такої юридичної особи, надаючи йому певну цілісність. Повинності, згадувані в одній з грамот, є позасистемними, характерними лише для окремих володінь імунітету, що вирізнялися особливими локальними умовами.

Опіка держави зумовлювала зростання монастирського майна. Унаслідок цього у найбільших землевласників перетворилися три монаші громади на горі Афон. Монастир Неамоні, де перебувало 500 монахів, володів п'ятою частиною острова Хіос. Монастир Патмос – однойменним островом і землями на Криті. Хрисовул Никифора III Вотаніата від липня 1079 р. підтверджує попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 р. монастирю Мелана острова та ста париків і дулопариків, зі звільненням острова від регулярних державних податків, а ще сотні париків і дулопариків за рахунок дітей і нащадків першої сотні.

Акти закріплювали дарування монастирям володінь з боку чиновників нижчого рівня, священників і приватних осіб. Окремим актом 1420 р. з архіву Діонісіївського монастиря оформлено дарування Марією Агіорітиссою церкви 40 мучеників у Фессалоніці Діонісіївському монастиреві. Іншим документом з цього самого архіву, датованим 1430 р., оформлено дарування Діонісіївському монастиреві ієромонахом Феодулом церкви святого Миколая у м. Котцінон на Лемносі [3, с. 52-53]. Будь-яка передача (дарування) земель монастирям з боку третіх осіб підтверджувалося імператором. За принципом юридичної аналогії імператором підтверджувалися надані попередниками податкові привілеї, що зумовлювало існування права прецедентів [5, с. 129].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 р., імператор Костянтин X Дука підтверджує чинність хрисовулів Костянтина VII Ба-

грянородного і Костянтина IX Мономаха щодо лаврського метоха Святого Андрія Перістер поблизу Солуні. Монахам лаври на території згаданого проастія надається екскуссия вільних від податків ста париків і дулопариків (за винятком стратіотів, дімосіаріїв і екскуссатів дрома). Митрополиту Солуні заборонялося втручатися у справи обителі Святого Андрія, а сама лавра, прийнята під покровительство одного з імператорських чиновників, звільняється від зобов'язань щодо дуки, катепана, стратига і судді Волерана, Стримона і Солуні та взагалі від усіх зборів (*enipitii*), зокрема й *mitata*. Згідно з хрисовулом, наданим монастирю Богородиці Милостивої, йому дарується 12 париків з правом володіння та розпорядження як вільними від податків і повинностей, насамперед державних (зевгологія, енномія, ампелопакта, мелісоенномія, аерикона).

Екскуссия монастирям надавалася й на певну кількість худоби. Хрисовул імператора Олексія Комніна монастирю Богородиці Милостивої на Струмиці визначає екскурсію на: «150 овечок, 40 волів, яких виганяють на пасовище, 10 кобил і 6 пар волів». Вона давалася назавжди на цю кількість худоби від зевгологія, аерикона та всякого іншого податку, який збирався з худоби, що обробляла землю, і худоби, яку виганяли на пасовище. У пізніх екскуссиях XIII – XIV ст. простежується тенденція до уникнення надмірної деталізації привілеїв. Держава починає обережніше ставитися до обмеження свого фінансово-податкового й адміністративно-судового суверенітету на певній території.

Окремо регламентувався захист монастирських землеволодінь, прав монастиря як землевласника чи орендаря в ході розгляду земельних справ. Так, у травні 1048 р. було ухвалено рішення щодо нанесення за 5 номісм збитків монахами Дометієвого монастиря пристані та споруд при ній, двома перебуваючи ми тут кораблями, які належали монастирю Ксилурга. Ця пристань і прилеглі споруди були збудовані на землях, що належали ігуменові Дометієвого монастиря Григорію, після видання

останнім відповідного дозволу, завіреного протом та іншими афонськими ієрархами, що передбачав надання монастирю Ксилурга території у 8 оргій довжини і ширини за 6 номісм [3, с. 52-53].

Залежно від більшого монастиря разом зі своїми володіннями (будинками, землями, виноградниками, вітряками) перебували метохи – невеликі монастирі. У імператорських хрисовулах при перерахуванні метохів використовується переважно формула щодо їхньої приналежності монастирям «з усіма правами, привілеями і володіннями». За метохами закріплювали привілеї та майнові права. Метох Святого Георгія, який належав Філофеевому монастирю, мав у Фессалоніці місце, де проходив ярмарок. Зографський монастир володів у Фессалоніці 30 лавками [6, с. 17-19]. Основою для звільнення переданих монастирям та їхнім метохам володінь від сплати платежів була наявність привілеїв у попереднього власника. Це ми спостерігаємо при передачі імператорською постановою у 1334 р. лаврському метоху в Константинополі земель і париків, які належали великому друнгарію Стефану Палеологу [1, с. 38].

Попри принцип невідчуження земельної власності монастирів, земельно-правова практика Візантії дає нам численні приклади оренди, міни і продажу земель монастирями. Так, у 1034 р. ігумен богородичного монастиря у Плакія Герман і його брат монах Петро продали за 20 золотих монет цілину землю ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту [7, с. 50]. Запродажний акт 993 р. оформив продаж монахами Козьмою та Лукою острова Гімнопеладісія, запустілого та закинутого внаслідок нападів сарацин, ігуменові лаври Афанасію. Акт на купівлю 1034 р. фіксує продаж ігуменом монастиря Кацарі запустілого місця [8, с. 127-128].

Існував такий вид надання в умовне землеволодіння на умовах утримання в належному стані монастиря і сплати податків як харістікій. Питання щодо харістікій як світської влади над монастирями відповідало інтересам оточення Мануїла I, про-

те викликало спротив монашества. Ще за Олексія I Комніна проти харістікія рішуче виступив Антіохійський Патріарх Іоанн V Оксит. Останній бачив у харістікарних монастирях шлях до знищення монастирів, до перетворення їх у проастії приватних осіб. Іоанн Оксит підкреслив, що харістікій передбачає привласнення не лише монастирського майна, а й самих храмів, зауваживши юридичну сумнівність цього акта, оскільки імператор і Патріарх роздають те, що належить не їм, а Богові [9, с. 69].

Івірський монастир здавав окремі свої володіння в оренду великим орендарям, які проводили меліоративні роботи і, своєю чергою, здавали їх у суборенду дрібним суборендарям, удвічі збільшивши орендну платню. Підвищення орендної платні у зв'язку зі зростанням доходів від земельної ділянки засвідчує еволюції відносин оренди [10, с. 106]. Так, Статут Бачковського монастиря, забороняючи продаж чи здачу монастирської землі стороннім особам, допускає паричну оренду. Статут Пантократора згадує землі, які перейшли монастирю міною. У документах ідеться за земельні спори між окремими монастирями [7, с. 50]. Разом з тим, імператори, зокрема Ісаак Комнін (1057 – 1059 рр.) у разі потреби конфісковували землі окремих монастирів [11, с. 432].

У пізній Візантії систему майнових взаємин держави та монастирів визначало право прецедентів, будучи публічним правом [5, с. 129]. Усупереч застереженням, які містяться в Дігестах і Василиках щодо неправомірності повторення правових казусів та їхнього перетворення на систему, подібна практика набула поширення. Так, у хрисовулі Стефана Душана монастирю лаври Святого Афанасія від 1347 р. спочатку за монастирем підтверджується половина доходів з певної території, а згодом, за юридичною аналогією, передається інша половина. Роль права прецеденту в пізній Візантії, який підтверджував чи розширював попередні надання, зумовлюється заплутаністю земельних відносин, порушенням прав і привілеїв з

боку третіх осіб, втратою документів. Значимо розкиданість і віддаленість монастирських володінь, їхнє перемішання, невизначеність кордонів. Окрім того, надані імператором привілеї та землі про «вічний» характер надання могли відбиратися, змінюватися чи замінюватися на інші. Факт можливості та правомірності відібрання навечно наданих привілеїв і володінь – характерна риса візантійського права прецедентів [5, с. 131-132]. Грамоти фіксують земельні спори між окремими монастирями [7, с. 50]. Останні постійно висували претензії до володінь своїх сусідів, намагаючись привласнити їхні землі. Візантійський публіцист XII ст. Євстафій Солунський пише, що вторгнення варварів не завдають такої шкоди, як монастирі своїм сусідам [9, с. 67]. Постійними були й зіткнення між світськими феодалами, їхніми париками та монастирями за земельні угіддя. Через ці суперечки власники спірних угідь Ірина Комніна Врана та її зять Феодор Комнін Філ у 1259 р. змушені були їх пожертвувати монастиреві. У 1192 р. Василь Влаттер, родич доньки Гунаропула, подає скаргу на париків Смірнської церкви про насильницьке захоплення ними поля в місцевості Демосіон. У цій справі рішення було ухвалено фемним суддею про повернення земель дітям – спадкоємцям Гунаропула. У 1194 р. інша донька Гунаропула, вдова Констомара, служилого власника, скаржить на утиски з боку монастиря Пантократора, який обклав податками її землі і відібрав виморочні ділянки, які вона отримала за правом близькості. При цьому вдова Констомара отримала захист і була відновлена у своїх правах. У 1233 р. виник спір між монастирем Лемвіотисси та Іоанном Равдоконакі щодо земель у Демосії. Для вирішення справи сюди прибув «царський брат» Димитрій Комнін Торнік. Монастир при розгляді справи заявив, що спірна земля належала монастиреві разом із париками, які сиділи на ній. Тому продає її Гунаропулами монастир розцінював як «брехливу і безглузду», оскільки продана земля знаходиться «під парикією». Окрім приватних (спадкових) земель Влаттер мав

у Демосії ще пронію, яку отримав у 1208 р. за службу царською простагмою. Гунаропули ставали париками пронії служилої людини Влаттера, яка згодом царським указом перейшла дружині Влаттера, а згодом від неї у спадщину Равдоконакі. Проте в 1228 р. ця пронія перейшла монастиреві Лемвіотисси, який отримав відповідні права на всі ці землі. У 1230 р. нова простагма підтвердила за Равдоконакі його володіння. Це суттєво ускладнювало розгляд справи. Лише в 1232 р. Іоанн III вигнав вдову Равдоконакі з монастирських земель. Проте і після цього тяганина за спірні володіння продовжувалася. Равдоконакі надав купчі Гунаропулів на підтвердження своїх володінь [12, с. 41-42].

Активно зростали монастирські володіння у XIII – XIV століттях. Головну роль стали відігравати вже не державні (імператорські) надання, а приватні дарування з релігійних мотивів, передачі землі за заповітами, а також скупівля монастирями земель і залучення до них залежного населення. Землі відбиралися у проніарів і передавалися монастирям і навпаки. У ході нового наступу на позиції монастирів візантійська влада з 1371 р. здійснює секуляризацію частини їхніх земель. Її об'єктом стала насамперед Південна Македонія, де у солунських та афонських монастирів відібрали половину їхніх маєтностей. Після цього отримані у державний фонд землі роздали у пронії світським феодалам [1, с. 39].

Разом з тим, при використанні земельних ресурсів монастирі рахувалися з правовими нормами Візантії. Зокрема, парики на їхніх землях могли набувати права міцного (вічного) володіння орендованою ділянкою після 40 років безперервного володіння орендованою землею (на землях світських феодалів цей термін становив 30 років). Візантійський правник XI ст. Євстафій Ромей підкреслив, що умовами цього є добросовісне внесення платні. Щоправда, й після цього парик чи його правонаступники не припиняли виплати. Платня орендаря церковних земель фіксувалася в угоді. Щодо парика вона залежала

від звичаю місця або моральних якостей власника. Полководець Григорій Бакуріані написав у типіці заснованого монастиря, щоб не переобтяжували своїх париків при його будівництві. Михаїл Внески від париків слід підвищувати зі зростанням добробуту останніх. Монастирі могли не лише змінювати обсяги платні за оренду, а й форми (види) повинностей селян. Так, Бакуріані, звільнивши одного з париків від інших обов'язків, примусив його обслуговувати будинок для гостей при монастирі. Часто монастирі переселяли своїх париків на нові землі. Про такі переселення з перенесенням будинків говорить типік монастиря Богородиці Космосотирі (середина XII ст.). Це було зумовлено потребою не допустити набуття париками права вільного спадкового володіння та збереження можливостей вільної зміни умов париків. Розселяючи париків, монастирі могли захоплювати чужі, насамперед казенні землі. Так, монастир Богородиці Милостивої розселив на казенних землях своїх париків, які не мали власних господарств. Згодом він домігся від імператора акта дарування на ці землі. Коли землі вже мали свого власника, процедура захоплення землі ускладнювалася. Так, лавра Св. Афанасія, яка розселила своїх париків на землі громади Адрамері, була притягнута до суду і прогнала процес. Щоб викупити у громади землі, зайняті її париками, лавра змушена була сплатити громаді 72 номісми. Самі парики до участі в процесі не долучалися навіть як свідки. Соборне визначення 1073 р. чітко передбачало, щоб церковні землі не передавалися нікому, «окрім своїх париків і кліриків». Такий же припис зробив Бакуріані у типіці заснованого ним монастиря [13, с. 5, 9-11].

Висновки

Проблеми монастирського землеволодіння Візантії не достатньо повно висвітлені в науковій літературі. Потребують додаткового аналізу питання, пов'язані з поглибленням розуміння ключових засад нормативно-правового врегулювання інституту монастирського землеволодіння. Наявні документи підкреслюють гнуч-

кість нормативно-правової бази Візантійської імперії, яка, попри загальний курс на збереження недоторканності монастирських землеволодінь, змушена була передбачати певні винятки, які уможлилювали б позбавлення права власності на майно, володіння яким тягло збитки для власника. Нового звучання набувають інститути оренди та міни як такі, що давали можливість без позбавлення права власності отримувати додаткові прибутки. У ході еволюції монастирського землеволодіння простежується посилення його регламентації.

У процесі розгляду земельних справ регламентувався (як канонічними, так і церковними актами) захист монастирських

землеволодінь, прав монастиря як землевласника, землерозпорядника чи орендодавця. Разом з тим, монастирі змушені були зважати на норми, що захищали землеволодіння світських феодалів, а також права париків, які мешкали на їхніх землях. На статус монастирського землеволодіння суттєво вплинули прецеденти, що мали місце у правовій практиці Візантії, а також урядові рішення стосовно секуляризації. Обмеженням монастирського землеволодіння виступає інститут харістікія, а також контроль з боку Константинопольського Патріарха та єпископів.

Окремого дослідження потребують особливості правового статусу метохів та їхніх володінь.

Список використаних джерел

1. *Омельчук В.В.* Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В.В. Омельчук // Університетські наукові записки : Часопис ХУУП. – № 1 (45). – 2013. – С. 36-42.
2. *Морозов М.А.* Крупная провинциальная собственность в Византии в XI – XIII вв. (По материалам частных актов византийских монастырей) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / М.А. Морозов ; С.-ПбГУ. – М., 1999. – 197 с.
3. *Омельчук В.В.* Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки ІЗ ВР України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52-54.
4. *Омельчук В.В.* Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В.В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 2 (206). – С. 7-11.
5. *Хвостова К.В.* Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – С.-Пб. : Алетей, 2009. – 207 с.
6. *Поляковская М.А.* Монастырские владения в Фессалонике и ее пригородном районе в XIV – нач. XV вв. / М.А. Поляковская // АДСВ. – Свердловск : Изд-во Уральского государственного ун-та, 1965. – Вып. 3. – С. 17-46.
7. *Каждан А.П.* Византийский монастырь XI – XII вв. как социальная группа / А.П. Каждый // ВВ. – Т. 31. – 1971. – С. 48-70.
8. *Медведев И.П.* Дипломатика частного византийского акта / И.П. Медведев // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья : Сборник статей и материалов [под ред. В.И. Рутенбурга]. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 124-147.
9. *Каждан А.П.* Византийский публицист XII в. Евстафий Солунский (2. Социальные воззрения. 3. Этические принципы) / А.П. Каждый // ВВ. – Т. XXVIII. – 1968. – С. 60-84.
10. *Хвостова К.В.* Аграрно-правовые отношения в Византии XIII – XV вв. / К.В. Хвостова // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1967. – С. 97-108.
11. *Нефедов С.А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С.А. Нефедов. – М. : Территория будущего, 2008. – 752 с.
12. *Морозов М.А.* Монастыри средневековой Византии : Хозяйство, социальный и правовой статусы / М.А. Морозов. – С.-Пб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 174 с.
13. *Литаврин Г.Г.* Парик и арендатор / Г.Г. Литаврин // ВВ. – Т. 52: К XVIII Международному конгрессу византинистов. – 1991. – С. 3-12.